

утворивши велике нафтове тріо, яскраве цьому підтвердження. Однак питання, чому і як це відбулось, є предметом для окремого дослідження.

Література

1. *Валиахметова Г. Л.* Борьба великих держав и нефтяных компаний за иракскую нефть (1912–1928 гг.): дис. ... канд. ист. наук.: 07.00.03 / Г. Валиахметова. – Екатеринбург, 1999.
2. *Documents on British Foreign Policy, 1919–1939* / [Edited by E. Woodward]. – Oxford, 1952. – (I series). Vol. XI.
3. *Ferrier R.* The History of British Petroleum Company / R. Ferrier. – Cambridge, 1982. – Vol. 1.
4. *Gareth Jones G.* The British government and the oil companies 1912–1924: the search for an oil policy / G. Gareth Jones // *The Historical Journal*. – 1977. – Vol. 20, № 3. – P. 647–672.
5. *The Anglo-French Petroleum Agreement and Mesopotamia*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-108.pdf>. – Доступ 2.03.2010 р.

УДК 327. 8 (410) «1914»: 28 - 768

Методи протидії заклику халіфа до джихаду у Британській імперії в 1914 р.

Щестюк Тетяна

Щестюк Тетяна. Методи протидії заклику халіфа до джихаду в Британській імперії в 1914 р. Стаття присвячена аналізу спільних стратегій, що застосовувались британською владою на різних рівнях для спростування заклику султана до джихаду і забезпечення лояльності мусульманських підданих імперії. Автор вважає, що аналіз британської преси за листопад-грудень 1914 р., перші місяці після вступу Туреччини у Першу світову війну дозволяє краще зрозуміти, як Британія протидіяла загрозі джихаду. У статті розглядаються аргументи, які використовувалися для доказу дружнього ставлення Британії до ісламу, і аргументи, що піддавали сумніву легітимність заклику халіфа до джихаду. **Ключові слова:** Перша світова війна, іслам, Велика Британія, лояльність, халіфат, джихад.

Щестюк Татьяна. Методы противодействия призыву халифа к джихаду в Британской империи в 1914 г. Статья посвящена анализу общих стратегий, применяемых британскими властями разного уровня для опровержения призыва султана к джихаду и обеспечения лояльности мусульманских подданных империи. Автор полагает, что анализ британской прессы за ноябрь-декабрь 1914 г., первых месяцев после вступления Турции в Первую мировую войну будет полезен для понимания того, как Британия противодействовала угрозе джихада. В статье рассматриваются аргументы, которые использовались для доказательства дружельюбного отношения Британии к исламу, и аргументы, которые поддавали сомнению легитимность призыва к джихаду. **Ключевые слова:** Первая мировая война, ислам, Великобритания, лояльность, халифат, джихад.

Tetyana Shchestyuk. Methods of Refuting Caliph's Call to Jihad in the British Empire in 1914. The article of analyzes the common strategies applied by the various British authorities to refute the Sultan's call to jihad and to safeguard the loyalty of British Muslim subjects. The author suggests that analysis of the British press in the months which followed Turkey's entry into the First World War can contribute to the better understanding of the means the threat of jihad was dealt with in the British empire. The article focus on arguments used to prove that Britain remained the friend of Islam, and arguments that questioned the legitimacy of Sultan's call to jihad. **Keywords:** First World War, Islam, UK, loyalty, Caliphate, Jihad

Хоч Перша світова війна була глобальним конфліктом, її визначальні актори та битви були в Європі. Навіть для такої колоніальної держави як Велика Британія, війна лишалась переважно європейською, в якій війні з Османською імперією відводилось другорядне значення [5, с. 300; 15, с. 83]. Навіть британські нафтові інтереси у Перській затоці вважались другорядними порівняно з захистом Європи [19, с. 118]. Однак, дослідники стверджують, що війні з Османською імперією Британія все одно приділяла більш уваги і ресурсів, ніж це було виправдано з військових міркувань [1].

Мемуари Д. Ллойд Джорджа, який протягом війни був членом уряду, та Р. Сторрса, що в цей час працював у британській резиденції в Каїрі, пропонують ймовірне пояснення цієї уваги. Д. Ллойд Джордж вказує на особливий зв'язок між турецьким султаном як халіфом і мусульманськими підданими Британської імперії, через який війна з Туреччиною була «делікатним питанням» [4, с.66-67]. Головна небезпека у війні з Туреччиною полягала у її впливі на мусульманське населення Британської Індії, Єгипту і Судану, пише Р. Сторрс [24, с. 149]. Таких поглядів дотримувались не тільки британці. Як зазначає Д. Фромкін, в німецькому міністерства закордонних справ передбачали, що оголошення

джихаду халіфом «пробудить фанатизм ісламу» і призведе до великомасштабної революції в Індії [15, с. 109].

І хоч у серпні 1914 р. Османська імперія оголосила нейтралітет, 30 жовтня 1914 р. відбувся розрив дипломатичних відносин між Великою Британією та Османською імперією. 7 листопада 1914 р. султан оголосив війну, а 11 листопада відповідно до британських страхів та німецьких сподівань закликав мусульман Франції, Росії та Британії до джихаду. В промові з приводу проголошення війни Мехмед V звертався до підданих Османської імперії, закликаючи їх боротися за халіфат, який є надією усіх мусульман, що страждають від іноземної тиранії [23]. Натомість у фетві адресованій мусульманам у країнах Антанти, шейхюльіслам за допомогою риторичних питань доводить, що обов'язок кожного мусульманина «боронити іслам у цій священній війні» переважає над усіма його обов'язками перед державою, підданням якої він є, а ухилення ж від цього обов'язку проголошувалось гріхом [14].

Однак, питання, як саме Британія намагалась протидіяти впливу халіфа на мусульман Британської імперії, лишається недослідженим. Такі дослідники, як Б. Ліддел Гарт, Дж. Антоніус та Дж. Воллах, розглядають підтримку шерифа Мекки Хусейна і Арабське повстання 1916 р. як спробу протидіяти заклику до джихаду і підірвати підстави претензій султана на халіфат [3, с.293; 7, с.141; 33, с.150]. Така інтерпретація, однак, є малопереконливою. Якщо джихад був проголошений у листопаді 1914 р., чому британська протидія йому датується 1916 р.? Чи не мали бути зроблені кроки покликанні протидіяти заклику халіфа до джихаду раніше, а якщо так, то у чому вони полягали? Наукова новизна даного дослідження полягає саме у з'ясуванні цього коло питань на підставі повідомлень газети «Таймс», що містила як звернення британських посадовців і мусульманських лідерів, так і репортажі власних кореспондентів «Таймс» з різних куточків імперії. Хронологічні рамки роботи охоплюють листопад-грудень 1914 р., перші місяці після оголошення джихаду, коли потреба у протидії впливу халіфа та в збереженні лояльності мусульман була найбільш відчутною.

Д. Фромкін зазначає, що на початку війни більшість британців дотримувались думки, що оскільки халіф є передусім релігійним лідером, то протидіяти його заклику до джихаду можна за допомогою звернень інших релігійних лідерів [16, с. 360-361]. Матеріали «Таймс» засвідчують, що протягом перших місяців війни дійсно з'являється величезна кількість закликів до лояльності та декларацій лояльності від провідних релігійних авторитетів в Індії, Єгипті та Судані. В Індії звернення до оновірців з приводу війни з Османською імперією з закликом зберігати лояльність видав ага-хан [20; 12]. Маніфести аналогічного змісту видали нізам Хайдерабада, бегум Бхопалу, наваби Рампуру та Тонку. Віце-король отримав телеграми від хана Калата, навабів Малеркотла та Банганалла з виразом лояльності і прагнення служити Британській імперії [12; 13]. Свою лояльність засвідчили і публічні установи: Всеіндійська

мусульманська ліга, Бомбейська мусульманська ліга, Мусульманська ліга об'єднаних провінцій, мусульманська ліга Пенджабу, а також коледж в Алігарх та комітет всеіндійської освітньої конференції [12]. В Єгипті рада лідерів улеми опублікувала важливу відозву з закликком до мусульман Єгипту зберігати спокійне та мирне ставлення. Відозву підписано 27 членами улеми, включно з шейхюльісламом Єгипту [9]. В Судані улема публічно засвідчила свою лояльність на зібранні, що було організовано генерал-губернатором [25], були отримані декларації лояльності від шерифів ель-Моргані та Юзефа ель-Хінді, нащадків Пророка, та старшого сина магді [32]. Стаття в «Таймс» про те, як Р. Вінгейту вдалось зберегти лояльність мусульман Судану [32], дає підстави стверджувати, що ці декларації лояльності були ініційовані британцями. Однак, цього не достатнього, щоб погодитись з припущення А. Озджана, що насправді симпатії мусульман Індії були на боці Османської імперії [21, с. 181].

Однак, особливу увагу хотілося б приділити не розгляду інстанцій, які доносили до мусульман Британської імперії її позицію щодо цієї війни, а стратегіям спростування релігійного характеру війни, що постійно повторювались на різних рівнях впродовж перших місяців після вступу Османської імперії у війну. На підставі зібраного матеріалу можна говорити про дві основні стратегії спростування релігійного характеру війни, який наголошувався султаном. Перша з них доводить, що Британія не є ворогом ісламу і для неї це не релігійна війна, друга – що війна не є релігійною і для халіфа та Османської імперії.

У доведенні дружнього ставлення Великої Британії до ісламу особливе місце відводилося спільній декларації Великобританії, Франції та Росії щодо недоторканості священних місць ісламу [2, с.82; 6, с.34]. Декларація була видана урядом Індії 6 листопада 1914 р. і проголошувала, що «з огляду на спалах війни між Великою Британією і Туреччиною, який на превеликий жаль Великої Британії був викликаний нерозважливим, безпідставним і навмисними діями Оттоманського уряду, його світлість віце-король уповноважений урядом його величності оприлюднити наступне оголошення щодо священних місць Аравії, включно зі святинями Месопотамії і портом Джеда, щоб у найбільш лояльних мусульманських підданих його величності не було жодного сумніву щодо позиції уряду його величності у цій війні, яка не є спричиненою жодним питанням релігійного характеру» [29]. Однак, ще за декілька днів до неї уряд Індії видав загальні гарантії шейхам Перської затоки зробити все можливе, щоб зберегти їх незалежність і релігію, а також зобов'язувався зберігати недоторканність священних місць Мекки, Медини і Месопотамії, якщо зворотнього не вимагатимуть індійські паломники [13; 18, с. 439]. Аналогічну заяву оприлюднив генерал-губернатор Судану Р. Вінгейт, який оголосив, що «світова політика Великої Британії лишиться незмінною. Вона буде дотримуватись і змусить інших дотримуватись святості і недоторканності священних місць. Буде і надалі опікуватись і охороняти всіх мусульман і мечеті в

межах її кордонів» [32]. У пресі гарантії держав Антанти щодо недоторканності священних місць ісламу протиставлялись планам Німеччини їх контролювати [27].

Згідно оцінці джерел, декларація щодо недоторканності священних місць ісламу дозволила завоювати прихильність мусульманського світу. Лорд Керзон в парламенті відзначає, що завдяки декларації про недоторканність священних місць ісламу «світ ісламу знає, що ми не воюємо проти магометянської релігій» і можна бути впевненими у доляльності мусульман Індії [22]. Ф. Грейвс повідомляє, що дізнавшись від Персі Кокса про декларацію, лідер ваххабітів Ібн Сауд зайняв пробританську позицію [11, с. 197]. А російський консул в Калькутті доповідає, що пропаганда джихаду не досягла успіхів через «нашу спільну декларацію» [6, с. 34]. Більш того, кореспонденти «Таймс» повідомляють, що запевнення від імені уряду у недоторканності священних місць ісламу було зустрінуте з вдячністю всюди в Індії [12]. Зокрема, повідомляється, що Рада Всеіндійської мусульманської ліги висловила свою глибоку вдячність британському уряду за гарантії надані мусульманським підданам щодо недоторканності священних місць ісламу в Аравії та інших місцях та за отримання подібних гарантій від союзників. Вдячність висловили і релігійні організації, як Кхудам-і-кааба, яка в 1913 р. під час Балканської війни збирала гроші на підтримку султана [12]. З вдячністю декларацію сприйняли і мусульмани індійських частин у Франції [30].

Іншим аргументом на користь того, що Британія не є ворогом ісламу виступає те, що війну оголосила Османська імперія, а не Британія, тобто жодної загрози для ісламу не існувало. Зокрема, у промові перед парламентом Георг V стверджує «Мої мусульманські піддані добре знають, що розрив з Туреччиною був нав'язаний Нам всупереч Нашій волі» [8]. Король підкреслює, що не Британія, а Османська імперія виступила агресором у війні і наголошує на спробах Британії зберегти нейтралітет, незважаючи на численні провокації з боку Османської імперії [8]. В деклараціях доляльності наваба Тонка та ага-хана висловлюють жаль, що Османська імперія не оцінила британську підтримку і приєдналась до ворогів Британії [20; 12]. У зверненні до арабів у Басрі П. Кокс зазначає, що оголошення війни Туреччині є вимушеним кроком, який був викликаний ворожістю останньої, що використовувалась Німеччиною в своїх цілях [11, с.179-180]. Так само Р. Вінгейт у зверненні до шейхів та улеми Судану доводить, що Велика Британія не вступала у цю війну бездумно чи з метою розширення за рахунок мусульманської держави. В неї немає конфлікту з мусульманським світом, ісламом чи його духовними лідерами. Її гнів спрямований виключно проти Німеччини та її турецьких союзників [32]. В статті «Таймс» з приводу вступу Туреччини у війну за найкращий доказ того, що не було жодної загрози ісламу, наводиться те, що тисячі

мусульман воюють за короля-імператора, царя і Францію, коли немає жодного мусульманина в німецьких шеренгах [27].

Часто спростовуючи тезу халіфа, що Британія є ворогом ісламу, британські посадовці та мусульманські лідери апелюють до особливого ставлення до ісламу в Британській імперії. Так Д. Ллойд Джордж зауважує, що за кількістю мусульман Британська імперія, а не Османська є найбільшою мусульманською державою світу. Далі в своїй промові з приводу вступу Туреччини у війну він підкреслює, що немає нічого гіршого, ніж зводити релігійні рахунки засобом війни, і що британці воюють не з ворогами християнства, не з «магометанами», а з турками. Турки дискредитували віру своїм керуванням, стверджує він [5, с.69]. Д. Ллойд Джордж ставить риторичне питання: що спільного мають турки з висококультурними мусульманами Індії чи арабами? [5, с.70]. Ель-Моргані у телеграмі до генерал-губернатора Судану відзначає справедливість з якою Англія ставиться до мільйонів мусульман у всьому світу і називає її «справжнім другом усіх мусульман» [25]. Бегум Бхопалу також нагадує про численні випадки, в яких Велика Британія продемонструвала себе справжнім другом мусульман [12; 13]. В Судані Р. Вінгейт нагадує улемі, що Британія ніколи не втручалась у свободу сповідання релігії, натомість проявила виключну турботу про духовні потреби мусульман через допомогу релігійним діячам, будівництво та реставрацію мечетей, сприяння вивченню Корану [32].

Згідно другої стратегії протидії заклик халіфа до джихаду, сам заклик кваліфікувався як неправомірний, бо був продиктований силами, що не мали нічого спільного з ісламом.

На передній план тут висувається німецька інтрига. Р. Вінгейт пояснює улемі Судану, що Німеччина використовувала Енвер пашу, щоб втягнути Османську імперію у війну [32]. Ага-хан та шериф ель-Моргані також стверджують, що це не справжня воля султана, а німецьких офіцерів та інших не мусульман, що змусили його виконувати свої побажання [20; 25; 27]. Наголошується, що це звичайна політична війна в підтримку Німеччини і задля її престижу [32]. Турецькі лідери звинувачуються у тому, що продали інтереси ісламу за пару крейсерів і декілька мільйонів фунтів [27]. Доводиться, що втручання Німеччини позбавляє Османську імперію її панівного становища у ісламі. Зокрема, в одній зі статей стверджується, що турки мали переваги, які забезпечували їм панівне становище в ісламі: священні реліквії, опіка над священними містами ісламу, визнання Османських султанів халіфами. Туреччина могла користуватись цим, якщо б не забруднила руки у німецьких інтригах [27]. Німецька спроба використати джихад проголошується прорахунком. «Іслам підіймався і йшов у битву з багатьох причин, але його послідовники в інших землях [поза Османською імперією] ніколи не будуть воювати під прапором німецького кайзера [27]. Лише в тевтонській уяві могла виникнути думка, що іслам підійметься на таку

священну війну [26]. Як може бути священна війна у союзі з невірними, питає лорд Кромер [10].

Окрім уваги до німецької інтриги, ця стратегія піддає сумніву право Комітету єдності і прогресу говорити від імені ісламу. Комітет оголошується зборищем атеїстів, крипто-їудеїв (чи євреїв з Салоніки), циган та інтригантів низького походження [27; 31; 32]. Хоч тут це виступає як риторичний прийом, покликаний довести, що при владі в Османській імперії не мусульмани, не варто забувати, що протягом довго часу ототожнення младотурків з євреями було поширеним серед британських політиків [15, с.41-43; 17, с.243-248].

Більш того, під сумнів ставиться легітимність влади Мехмеда V, передусім його спадкові права. Основною причиною для цього є те, що Мехмед V ніколи не мав реальної особистої незалежності, такою як та, що здобула визнання Абдул Хаміду [28], якого багато хто з його підданих і досі вважають своїм халіфом [27]. Його роль як халіфа послаблюється парламентським урядом [13], під сумнів ставиться правомірність фетви шейхюльїслама щодо заміщення Абдул Хаміда [27].

Окрім того, в «Таймс» навіть є натяк на те, що претензії Османської династії на халіфат є спірними. Повідомляється, що султан знає наскільки слабкими і спірними є його претензії на халіфат: він не з крові племені корейш, з якого був пророк. Автор питає, які підстави для халіфату залишаться в нього після втрати Константинополя і священних міст у війни [27].

Таким чином, заклик халіфа до джихада британська сторона протиставила достатньо розроблену стратегію заперечення релігійного характеру війни, аргументи якої підкреслювали дружнє ставлення Британії до ісламу та піддавали сумніву легітимність заклику халіфа. Протягом листопада-грудня 1914 р., коли питання щодо лояльності мусульман Британської імперії стояло особливо гостро, ці аргументи повторювались на різних рівнях влади, від короля і до мусульманських лідерів Індії, Єгипту та Судану, та знаходили подальший розвиток у пресі.

Література

1. *Данциг, Б. М.* Ирак в прошлом и настоящем / Б. Данциг. – М., 1960.
2. *Кряжин, В.* Сумерки Востока (Империализм на Востоке) / В. Кряжин. – М., 1919.
3. Лиддел Г. Б. Полковник Лоуренс // Лоуренс Аравийский. – Спб., 2002. – С. 276-552.
4. *Ллойд Джордж, Д.* Военные мемуары / Л. Джордж. – Т. I-II. – М., 1934.
5. *Ллойд Джордж, Д.* Речи, произнесенные за время войны. Через ужасы к победе / Л. Джордж. – Петроград, 1916.
6. *Синяя книга.* Сборник тайных документов извлеченных из архивов бывшего министерства иностранных дел. – М., 1918.
7. *Antonius, G.* The Arab awakening: the story of the Arab national movement / G. Antonius. – London, 1945.

8. *British Patience Abused* // The Times. – 1914. – November 12. – P. 9.
9. *Egyptian Loyalty. Turkey Repudiated by Moslem Leaders* // The Times. – 1914. – November 15. – P. 3.
10. *German Methods in the East* // The Times. – 1914. – December 15. – P. 9.
11. *Graves, Ph. The Life of Sir Percy Cox* / Ph. Graves – London, 1941.
12. *Indian Moslem Loyalty* // The Times. – 1914. – November 12. – P. 7.
13. *Indian Moslem Loyalty. Not a Religious War* // The Times. – 1914. – November 4 – P. 7.
14. *Issuance of Ottoman Fetva by Essad Effendi, Sheik-UI-Islam.* – November 1914 // Source Records of the Great War, Vol. III. [Електроний ресурс]. – Режим доступу: http://www.firstworldwar.com/source/ottoman_fetva.htm. – Доступ 25.05.2007.
15. *Fromkin D. A Peace to End All Peace: the Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East* / D. Fromkin. – New York, 1990. – P. 109.
16. *James L. The Rise and Fall of the British Empire* / L. James. – London, 1997.
17. *Kedourie E. Arab Political Memoirs and Other studies* / E. Kedourie. – London, 1974.
18. *Kent M. Asiatic Turkey, 1914–1916* / M. Kent // British Foreign Policy under Sir Edward Grey. – Cambridge, 1977. – P. 436-451.
19. *Kent M. Oil and Empire. British Policy and Mesopotamian Oil, 1900–1920* / M. Kent. – New York, 1976.
20. *Loyalty of British Moslem Subjects. The Aga Khan's Message to Moslems* // The Times. – 1914. – November 4. – P. 8.
21. *Özcan A. Pan-Islamism: Indian Muslims, the Ottomans and Britain, 1877–1924* / A. Özcan. – Leiden, New York, Köln, 1997.
22. *Parliament* // The Times. – 1914. – November 12. – P. 12-13.
23. *Proclamation by Sultan Mehmed V, November 1914* // Source Records of the Great War, Vol. III. [Електроний ресурс]. – Режим доступу: http://www.firstworldwar.com/source/mehmed_fetva.htm. Доступ – 25.05.2007.
24. *Storr R. Orientations* / R. Storrs. – London, 1945.
25. *Sudanese Loyalty* // The Times. – 1914. – December 31. – P. 10.
26. *The Battle of Lodz* // The Times. – 1914. – December 3. – P. 9.
27. *The Betrayal of Islam* // The Times. – 1914. – November 3. – P. 7.
28. *The Future of the Khalifate* // The Times. – 1915. – April 24. – P. 9.
29. *The Holy Places. Declaration by the Indian Government* // The Times. – 1914. – November 6. – P. 7.
30. *The Indian Army in France* // The Times. – 1914. – November 16 – P. 7.
31. *The Rupture with Turkey* // The Times. – 1914. – December 11. – P. 7
32. *The Sudan and the War. Unanimous Loyalty* // The Times. – 1914. – December 29. – P. 7.
33. *Wallach J. Desert Queen: The Extraordinary Life of Gertrude Bell* / J. Wallach. – New York, 1996.